

УДК 902.2:281.93(477-25)

**ПАМ'ЯТКООХОРОННА ТА АРХЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЧЛЕНІВ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА
ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ**

Горькова А.О.

(Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК)

Стаття присвячена археологічній діяльності ЦАТ як провідного центру вивчення та збереження пам'яток церковної старовини. У статті викладені результати археологічних робіт членів ЦАТ, а також їх вплив на збереження археологічних пам'яток.

Ключові слова: археологічна спадщина, охорона пам'яток, церковні старожитності

Огляд історіографії пам'ятоохоронної і археологічної діяльності Церковно-археологічного товариства (далі – ЦАТ) не висвітлений у повному обсязі. Хоча варто відмітити окремі публікації, присвячені дослідженню історії функціонування наукового товариства і музею при ньому; це роботи відомих авторів: М. К. Каргера [1], С. З. Заремби [2], О. О. Нестулі [3], а також фундаментальне дослідження К. К. Крайнього [4].

Не дивлячись на наявний історіографічний матеріал деякі аспекти діяльності ЦАТ не достатньо висвітлені, тому потребують більш детального вивчення.

Ідея створення історичного товариства, прямим завданням якого б була охорона і дослідження пам'яток церковної старовини, з'явилась ще на початку 40-х р. XIX ст. за ініціативою Архієпископа Інокентія (Івана Олексійовича Борисова), але не увінчалась успіхом. Товариство було відкрито лише у 1873 р. за активної підтримки та участі професора Київської духовної академії та Київського університету по кафедрі канонічного права П. О. Лашкарева.

За підготовленим статутом новоствореної установи основною метою її

членів був пошук предметів церковної старовини для експонування у Церковно-археологічному музеї (далі – ЦАМ) і забезпечення його існування; таким чином музейні потреби у дослідженні пам'яток повністю підпорядковували роботу ЦАТ, перетворюючи її на суто музейну: збирання пам'яток церковної старовини, формування фондів музею, реставрація, каталогізація та експонування. Археологічні роботи цього періоду носили досить фрагментарний характер, оскільки збирання музею здебільше поповнювались за рахунок дарунків і пожертв від приватних і офіційних установ [5, арк. 13-18].

Серед відомих збірок ЦАМ, що потрапили шляхом пожертв у перший етап роботи товариства, і у період формування збірки музею варто відзначити: 1) 1876 р. – Сорокінсько-філаретівську іконописну колекцію із «220 образів» [6, арк. 21-21об.], або за іншими даними 222 ікони XIV – XIX ст. [7]; 2) 1878 р. – Муравйовську колекцію з 190 предметів: візантійські, грецькі старожитності, рукописне Євангеліє, портрети представників священного сану, гравюри під склом із зображенням сцен зі святими, колекція

ікон, значна частина яких представлена у срібному обрамленні (IX – XVIII ст.) [6. арк. 60-61].

Археологічною і пам'яткоохоронною роботою товариство почало займатись лише після одержання від 20 грудня 1878 р. офіційних повноважень на нагляд за християнськими культовими пам'ятками і предметами старожитностей [8] у випадку їх реставрації, переробки або взагалі знищення. Такі зміни передували другому періоду в діяльності Київського товариства, який повніше розкриває археологічну роботу, проведenu членами Церковно-археологічної установи.

Перші археологічні дослідження: розкопки на території Старого Києва [9, арк. 58-59], вивчення і археологічний опис деяких храмів Києва, сприяли змінам у діяльності товариства. Суттєві зміни призвели до переходу від суто «збиральницької» роботи членів ЦАТ на вищий рівень – самостійних наукових досліджень. А через деякий час і необхідності редагування положень статуту. 10 серпня 1881 р. було затверджено новий статут ЦАТ, підготовлений П. Г. Лебединцевим, за яким більше уваги вже приділялось самому товариству.

Другий етап діяльності товариства (1881 – 1901 рр.) помітно позначився не тільки на археологічній роботі, а також на видавничо-науковій. З 1883 р. ЦАТ починає видавати друкований орган – «Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной Академии», всього нараховується 14 випусків; у 1880 р. виходить нове видання товариства «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии»; на сторінках «Известий Церковно-археологического общества» за авторством М. І. Петрова (1875 – 1895 рр.) з'являється інформація про нові надходження церковно-археологічних предметів.

З 22 червня 1881 р. пам'яткоохоронні роботи почались у

Софійському Соборі з організації комісії під головуванням П. Г. Лебединцева та інших членів товариства: П. О. Лашкарева, В. І. Сичугова, І. Г. Малишевського і К. І. Фоменка [10, арк. 72]. Комісія була сформована для вирішення питання щодо відновлення у «западной стороне Киево-Софійскаго Собора паперти, съ устройствомъ подь оногo печей и проведеніемъ тепла подь поломъ Собора» [10, арк. 70]. Крім того, було розглянуто проект прибудови архітектора В. М. Николаєва до західної сторони Києво-Софійського Собору, який передбачав відновлення «бывшей здесь до начала 17 века паперти», а також відкриття і дослідження у південній паперті собору однієї з трьох «закладенныхъ въ позднейшее время арокъ» [10, арк. 71] для утворення зручного з цієї сторони входу у собор. Не залишився поза увагою й проект «измененія крестообразнаго въ западной стене, выше хоръ, окна въ древнюю полусферическую форму». Також, відповідно до клопотання Соборного Причта, розглянули питання щодо відкриття давнього вівтаря Архістратига Михаїла, що був «обращенный въ кладовую» [10, арк. 71], для запобігання псування давніх фресок, що знаходились у ньому.

У 1881 р. комісія у складі членів товариства: А. В. Прахова, П. Г. Лебединцева, М. І. Петрова, П. О. Лашкарьова, В. І. Сичугова проводила обстеження цегельної кладки Троїцької Надбрамної церкви, під час яких виявлено добудови новішого часу [11, арк. 9-10], а також деякі знахідки давньоруського, наприклад, чотирьохкінцевий хрестик із двох мідних і однієї дерев'яної пластин. За результатами проведених робіт та аналізом археологічної знахідки комісія підтвердила існування Троїцької церкви у давньоруський час.

Протягом другого періоду функціонування Церковно-археологічного товариства дослідження були проведені

також самостійно П. О. Лашкарьовим. У 1881 р. за клопотанням членів Причту Спаської Церкви він зробив огляд загального стану церкви Спаса на Берестові, надав рекомендації щодо укріплення підмурованої стіни храму, а головне підкреслив «въ видахъ лучшаго сохраненія зданія отъ дальнейшихъ поврежденій, основательно было бы обратить вниманіе» [10, арк. 65-66] на необхідність обладнання кращого стоку навколо північної стіни споруди, що в майбутньому попередить руйнування пам'ятки.

У 1882 р. члени ЦАТ досліджували земляні кургани на території маєтку Т. В. Кибальчича у Києві [12]; ці дослідження відносились не до церковної старовини, але безпосередньо мали вагомe значення для розвитку археології.

Представники ЦАТ: О. А. Дмитрієвський, О. І. Михайловський, Ф. С. Орнатський, а також голова – П. О. Лашкарьов у 1884 р. були відряджені для нагляду за земляними роботами під час будівництва II-го Жіночого єпархіального училища у садибі Трьохсвятительської церкви. Піднятий археологічний матеріал був датований давньоруським часом: глиняні черепки, уламки скляного браслету, залізні ключі, крім того були знайдені залишки пізнішого часу: монети шведської королеви Христини, польського короля Сигізмунда, а також кахлі та фрагменти тиньку [13].

У 1884 р. комісією від ЦАТ за участю архітектора В. М. Николаєва відкрито та досліджено фрагменти мозаїчних зображень у бані Софійського собору, а також відновлено розпис у мало збережених місцях. Через два роки члени комісії після огляду «крышъ и купольвъ Кіево Софійскаго собора» прийняли рішення, що необхідно повністю відновити їх первісний вигляд, відкрити всі «заделанныя окна малыхъ купольвъ...расобрать заделки оконъ большаго купола, увеличивъ окна до карниза, какъ было въ древности» для кращо-

го освітлення всіх хор храму, що не тільки покращило б загальний вигляд пам'ятки, але й було необхідно у археологічному відношенні [14, арк. 1-1 об.].

Через рік (1886 р.) члени ЦАТ відновили роботи у стінах Успенського собору. Дві комісії у складі: П. О. Лашкарьова, П. Г. Лебединцева, А. В. Прахова та М. В. Николаєва досліджували стінопис давнього храму. Робота тривала декілька місяців і лише після досконального обстеження розпису собору члени товариства прийшли до висновку, що за винятком залишків фрагментів XVIII ст., частину якого можна зберегти для історії, розпис храму відноситься до сучасності [15, арк. 7]. Фрагментів живопису XI-XII, XVII ст. комісію не виявлено взагалі, таким чином за спільною згодою лаврського керівництва та представників ЦАТ вирішено зробити копії сучасного розпису інтер'єру і оновити його живописним оформленням візантійського стилю.

У 1888 р. комісія від ЦАТ працювала під час реставрації Михайлівського собору. Вся археологічна робота виконувалась здебільше під наглядом П. О. Лашкарева, який контролював, щоб всі гробниці і кістяки залишались недоторкані у нижчих шарах ґрунту [15, арк. 38], паралельно робив опис археологічних пам'яток, знайдених під час планування каналів та підвальних камер. Деякі знахідки старовини вивчались спільно на засіданнях товариства [16, арк. 318], що послугувало матеріалом для складання В. М. Николаєвим детального плану пам'ятки. У цьому ж році П. О. Лашкарьов проводив дослідження залишків кам'яного храму давньоруського часу у місті Переяслав.

Наступним етапом у роботі товариства було обстеження кладки церкви Різдва Богородиці на Дальніх Печерах (XVIII ст.) під керівництвом П. О. Лашкарева, що почались у 1890 р. [17]. Цього ж року було оглянуто з метою оновлення або заміни Стару

Трапезну М. І. Петровим, В. З. Завітневичем [18, арк. 2].

У 1892 р. члени товариства А. В. Прахов і П. Г. Лебединцев провели огляд Антонієвих печер Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові, підготувавши їх детальний опис, а також опис самої Іллінської церкви, у якій виявили залишки давньоруської кладки [19, арк. 2]. У цьому ж році В. З. Завітневич разом з П. О. Лашкаревим були відряджені до Канева з метою огляду Успенського собору, який планувалось перебудувати. Після детального вивчення давньої кладки, науковці дійшли висновку, що пам'ятка збереглась з давньоруського часу [19, арк. 4]; крім того проведене дослідження значно полегшило роботу із складання плану собору.

Пам'яткоохоронна робота в історичному центрі Київської митрополії продовжилась у 1893 р., «...по снятії иконостаса главнога алтаря Софійскаго собора для позолоты, сзади его на столбахъ алтарной арки, открыты подъ двумя слоями побелки древнія фресковыя изображенія св.мучениковъ во весь ростъ...» [20, арк. 8]. А.В. Прахов разом з П. Г. Лебединцевим зробили обстеження стовпів вівтарної арки, а знайдені фрески із зображенням священномучеників, за рекомендаціями науковців, дали привід для встановлення нового вівтаря «мраморнаго или деревяннаго по типу древней преграды» [20, арк. 8 об.], який би не закривав старовинні фрескові зображення. Крім проведених фундаментальних робіт у стінах Софійського собору (з 1881 по 1893 рр.), товариство оберігало споруду від неаргументованих і нелогічних з точки зору науки оновлень та змін.

Пропозицію 1893 р. про заміну зображень на стінах у головному кораблі храму, було відхилено, оскільки за словами членів комісії такого роду зміни могли бути проведені лише «... по тщательнымъ изученіи всей древней

стенной росписи Собора, по открытіи всехъ древнихъ фресокъ...» [20, арк. 57-58] святині Києва.

У 1898 році члени археологічного товариства утворили комісію для огляду і вивчення нумізматичної знахідки, яку було виявлено під підлогою на хорах Успенського собору. М. І. Петров, О. Ф. Новицький, В. З. Завітневич та голова П. О. Лошкарєв працювали над атрибуцією археологічного матеріалу, що складався із 16 пудів срібла і 1 пуда 26 золотників золота [21].

Крім почесних і дійсних членів, археологічні розвідки і наукові експедиції проводили і члени-кореспонденти: священник Августин Левитський, священник Полієвкт Гапанович, священник Нестор Шараєв, поліцеймейстер і громадський діяч Т. І. Вержбицький та ін.

Резюмуючи пам'яткоохоронні та археологічні роботи, проведені у другій – найбільш активний період функціонування ЦАТ варто відмітити, що завдяки домінуванню археологічної діяльності, товариство зробило вагомий внесок у розвиток археологічної науки і пам'яткоохоронної справи. Члени церковно-археологічного товариства зробили археологічний опис більшості великих храмів Києва: «ключарю Києво-Софійскаго Собора Н. Я. Оглоблину поручить описаніе Києво-Софійской ризницы, Священнику Клименту Фоменко описаніе Печерскихъ приходскихъ Церквей и Церкви Зверинецкой, Профессору Ив. И. Малешевскому и Священнику П. А. Троцкому – описаніе монастырей Выдубицкаго и Пустынно-Николаевскаго и Церквей Кириловской и Иорданской, Профессору Священнику А. М. Воскресенскому – более подробное описаніе Межигорской Церкви, Профессору Ф. А. Терновскому и учителю Семинарій П. П. Розанову – описаніе Старо-Кіевскихъ Церквей и Профессору П. А. Лашкареву – описаніе Подольскихъ Церквей» [5, арк. 9-9об.].

Підготували про них ґрунтовну базу даних, встановили нагляд за давньоруськими культовими спорудами, реставрували мозаїки і фрески, як унікальні витвори давньоруського мистецтва. Зробили внесок у розвиток теоретичних сторін пам'яткознавства: створення інструкцій для користування членів-кореспондентів під час пошуку і дослі-

дження церковно-археологічних пам'яток; розробка проекту «Положення про охорону старожитностей» (1912 р.) (П. О. Лашкарев, Ф. А. Смирнов). Зібрані експонати Церковно-археологічного музею залишилась безцінним надбанням для формування експозицій нових музейних установ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каргер М. К. Древний Киев // М.К.Каргер. – М.; Л.,1958. – Т.2. – С.46-47.

2. Заремба С.З. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві // С.З.Заремба. – Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 82-89.

3. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. // Нестуля О. – К., Інститут історії НАН України, 1995.– Ч.1. – С.114 -116.

4. Крайній К.К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство // К.К.Крайній. – Лаврський альманах: Збірник наукових праць. – К.: Університетське видавництво “Пульсари”, 2001. – Вип. 4, спецвипуск 1. – С. 104.

5. ЦДІАК України, ф. 1396, оп.1, спр.3, арк. 36. Протоколи засідань членів Церковно-археологічного товариства за 1873 р. 2 липня 1873 – 6 грудня 1873 р.

6. ЦДІАК України. Ф.1396, оп. 1, спр. 16, арк. 154. Листування з членами Церковно-археологічного товариства та іншими особами про укомплектування музею експонатами за 1878 р.

7. Петров Н.И. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии //Петров Н.И. – Вып.2. Сорокинско-Филаретовская коллекция икон разных пошибов и писем. – К., 1913. – С. 3-4.

8. ІР НБУВ, ф. І. № 11063, арк. 39. Петров Н.І. Спогади старого археолога. – 1 вересня 1920 р.

9. ЦДІАК України, ф. 1396, оп. 1, спр. 17, арк.91. Листування з членами Церковно-археологічного товариства та іншими особами про укомплектування музею експонатами за 1879 р.

10. ЦДІАК України, ф.1396, оп.1, спр. 25, арк. 91. Листування з членами Церковно-археологічного товариства та іншими особами про укомплектування музею експонатами за 1881 р.

11. ЦДІАК України, ф.128. оп.1.заг., спр. 2766, арк. 39. Про поновлення ззовні Свято-Троїцької на святій брамі церкви. 1881 – 1890.

12. Отчет Церковно-археологического общества за 1882 год.// ТКДА. – 1883. – Т.1. – С.539.

13. Известия Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за апрель 1885 года // ТКДА. – 1885. – Т.2. – С.487.

14. ЦДІАК України, ф.1396, оп.1, спр. 36, арк. 3. Акти огляду бань і даху Києво-Софійського собору. 1886.

15. ЦДІАК України, ф.1396, оп.1, спр. 33, арк. 58. Протоколи засідань членів Церковно-археологічного товариства за 1886-1887 рр.

16. ЦДІАК України, ф. 1396, оп.1, спр. 40, арк. 52. Журнал засідань товариства за 1888-1889 рр.

17. Известия Церковно-археологического общества за сентябрь 1890 года // ТКДА. – 1891. – Т.1. – С. 363 – 364.

18. ЦДІАК України, ф. 1396, оп. 1, спр. 46, 2 арк. Записка членів Товариства Петрова і Завітневича про необхідність розширення будови давньої

братської трапези при Києво-Печерській лаврі. 1890.

19. ЦДІАК України, ф.1396, оп. 1, спр. 50, арк. 27. Листування з членами Церковно-археологічного товариства та іншими особами про укомплектування музею експонатами за 1892 р.

20. ЦДІАК України, ф.1396, оп. 1, спр. 53, арк. 58. Листування з членами Церковно-археологічного товариства та іншими особами про укомплектування музею експонатами за 1893 р.

21. Отчет Церковно-археологического общества за 1898 год // ТКДА. – 1899. – Т.1. – С.501.

Горьковская А.О. Памятникоохранная и археологическая деятельность членов Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. *Статья посвящена археологической деятельности ЦАО как ведущего центра изучения и сохранения памятников церковной старины. В статье изложены результаты археологических работ членов ЦАО, а также их влияние на сохранение археологических памятников.*

Ключевые слова: археологическое наследие, охрана памятников, церковные древности.

Gorkova A.O. Protection of monuments and archaeological activity by members of the Church of the Archaeological Society at the Kiev Theological Academy. *The article is devoted to the archaeological activity of EAS as a leading center for research and conservation of monuments of ecclesiastical antiquity. The article presents the results of archaeological work of the members of EAS, and their impact on the preservation of archaeological monuments.*

Keywords: archaeological heritage, protection of monuments, ecclesiastical antiquity.

УДК 33(091)

МИТНІ ТА ЛОГІСТИЧНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНД-ЛІЗУ В СРСР

Фрадінський О.А., канд. екон. наук., доц.

(Державного науково-дослідного інституту митної справи)

Стаття присвячена дослідженню ленд-лізу як форми військово-економічного співробітництва країн антигітлерівської коаліції (СРСР, Великобританії та США) у контексті організації перевезень вантажів військового призначення та діяльності митної служби СРСР у роки II Світової війни.

Ключові слова: II Світова війна; ленд-ліз, вантаж; транспортний коридор; митниця; митні формальності.

Систему військово-економічної допомоги країн-союзників по антигітлерівській коаліції у роки II Світової війни, що отримала назву ленд-ліз, не можна вважати малодослідженою. Об'єктом вивчення вона стала вже у 1947 році, коли світ побачила праця М.

Вознесенського «Военная экономика СССР в период Отечественной войны», у якій автор оцінював допомогу союзників у 4% від усього радянського виробництва. В цілому ж радянські дослідження з питань ленд-лізу вирізнялися яскраво вираженою тенденційністю –